

M. Taghvaei, Phd

دکتر مسعود تقوایی، دانشیار گروه جغرافیای دانشگاه اصفهان

A. A. Abdolahi, Phd Student

علی اصغر عبدالهی، دانشجوی دکتری جغرافیا و برنامه‌ریزی شهری و مدرس دانشگاه آزاد آاباده

E.mail: m.taghvaei@ltr.ui.ac.ir

شماره مقاله: ۷۵۹

شماره صفحه پیاپی ۱۵۶۷۳-۱۵۶۹۴

طبقه‌بندی و تحلیل خوشه‌ای جایگاه توسعه و میزان محرومیت کشورهای اسلامی با استفاده از شاخص توسعه انسانی HDI و تکنیک GIS

چکیده

در گزارش عمران ملل متحده پیشنهاد شده است که اندازه‌گیری توسعه انسانی در کشورهای جهان بر سه عامل اساسی حیات بشری؛ یعنی امید به زندگی، سطح سواد و درآمد سرانه متمرکز شود. زیرا آنها معتقدند: وجود تعداد زیادی عوامل و متغیرها می‌تواند به نتیجه گیج‌کننده‌ای بینجامد و در نتیجه سیاستگذاران را از مسیر اصلی منحرف کند. جامعه آماری مورد نظر در این پژوهش، کشورهای عضو سازمان کنفرانس اسلامی (۵۶ کشور) هستند که بر اساس اطلاعات آمار رسمی سازمان سیا (CIA)، تجربه و تحلیل شدند. روش تحقیق در این پژوهش، روش کتابخانه‌ای است و تجزیه و تحلیل داده‌ها با استفاده از مدل کاربردی (HDI) و نرم افزارهای کامپیوتری (SPSS و GIS) صورت گرفته است. هدف کلی این تحقیق، ارزیابی میزان محرومیت و برخورداری کشورهای اسلامی و ارائه یک طبقه‌بندی و تحلیل خوشه‌ای، و نمایش میزان فاصله کشورهای مختلف اسلامی بر روی نقشه و نمودار است. نتایج کلی حاصل شده از این تحقیق بدین صورت است که حدود ۲۹ کشور از کشورهای اسلامی، یا محرومند یا بسیار محروم. علاوه بر آن اختلاف بین محرومترین کشور اسلامی، با توسعه یافته‌ترین نسبت ۲۴ برابر را نشان می‌دهد.

واژه‌های کلیدی: شاخص‌های توسعه انسانی، تحلیل خوشه‌ای، امید به زندگی، سواد، درآمد سرانه، شاخص محرومیت، سامانه اطلاعات جغرافیایی

مقدمه

در ادبیات و سیاست توسعه، عموماً این باور رواج دارد که رشد تولید ناخالص ملی و بالا بودن درآمد سرانه، محور اصلی توسعه است. بنابراین، توسعه سریعتر را به افزایش نرخ تولید ناخالص ملی و درآمد سرانه وابسته می‌دانند، ولی در دهه‌های اخیر، اهمیت انسان را در فرآیند توسعه مورد تأکید قرار داد و معلوم شد که تولید ناخالص ملی را می‌توان افزایش داد، اما هدف غایی توسعه، رفاه انسان‌هاست نه ارقام مربوط به تولید ناخالص ملی. تجربه کشورهای نفت خیز خاورمیانه در میان کشورهای اسلامی نمونه مناسبی از این مقوله است. در تحلیل نهایی، غفلت از بعد انسانی در استراتژی توسعه است که تبدیل عواید عظیم کشورهای نفت خیز را به وضعیت واقعی توسعه غیر ممکن می‌سازد. نهایتاً آنچه امروز مورد نیاز است، نهادی کردن اهمیت انسان‌ها در توسعه اقتصادی است، زیرا توسعه فرآیندی است که از انسان شروع و به انسان ختم می‌شود (آسایش، ۱۳۷۱: ۷).

در فرآیند اقتصادی و توسعه کشورهای اسلامی مورد مطالعه، عموماً دو نقص کلی مشاهده می‌شود: اولاً در بسیاری از کشورهای اسلامی، بخصوص در منطقه آفریقا، درآمد ملی بسیار پایین بوده و این امر توسعه انسانی را تحت تأثیر قرار داده است و از طرف دیگر، در برخی از کشورهای اسلامی با وجود بالا بودن درآمد ملی (کشورهای نفت خیز خاورمیانه)، در مقایسه با کشورهای توسعه یافته، از توسعه انسانی بسیار ضعیفی برخوردار هستند. شناخت جایگاه کشورها از لحاظ میزان توسعه یافتگی و محرومیت و علاوه بر آن شناخت علت‌ها، می‌تواند برنامه‌ریزان را برای شناخت مسیر دقیق توسعه انسانی هدایت نماید.

طبقه‌بندی و تحلیل خوشه‌ای جایگاه توسعه و میزان محرومیت کشورهای اسلامی با استفاده از ... ۷۷

طرح مسأله

سال‌های متمادی ملل مختلف توسعه ملی خود را در ارقام GNP، درآمد سرانه و سایر شاخص‌های توسعه اقتصادی جستجو می‌کردند. این کشورها دستیابی به شاخص‌های بالای اقتصادی را هدف توسعه خود تلقی می‌کردند و پیشرفت همه جانبه خود را در این گونه شاخص‌ها می‌دیدند، اما دیری نگذشت که بسیاری از کشورهای توسعه یافته به این نتیجه رسیدند که نرخ بالای رشد GNP، قادر به کاهش محرومیت‌های اجتماعی در بین گروه‌های مختلف مردم نیست. جوامع صنعتی، اگرچه به دلیل دستیابی به درآمد سرانه بالا به خود می‌بالیدند، اما نتوانستند از این طریق دردهای انسان را تسکین دهند. به همین دلیل این نتیجه حاصل شد که توسعه اقتصادی لزوماً به توسعه انسانی منجر نمی‌گردد. (کلانتری، ۱۳۸۰: ۱۵۴).

مسأله استفاده از روش‌های کمی - کیفی و بهره‌گیری از داده‌هایی با خصوصیات کیفی در سال ۱۹۹۰، کارشناسان سازمان ملل را بر آن داشت تا با ترکیب عوامل امید به زندگی، سطح درآمد سرانه و با سواد، شاخصی را طراحی کنند که به شاخص توسعه انسانی (HDI) ۱ معروف گردید. این سه عامل کلیدی، در بطن خود می‌تواند بسیاری از فاکتورهای دیگر را نیز داشته باشد که می‌توان از آنها به عنوان عوامل کلیدی شاخص توسعه انسانی یاد کرد (آسایش، ۱۳۷۱: ۸).

قلمرو جهان اسلام:

جهان اسلام به محدوده‌ای اطلاق می‌شود که از سواحل شمال غربی قاره آفریقا تا مجمع‌الجزایر اندونزی در جنوب شرقی آسیا امتداد یافته است. این منطقه وسیع که حدوداً از ۱۷۰ درجه طول غربی و شرقی و کمتر از ۷۰ درجه عرض‌های شمالی و جنوبی سیاره زمین را فراگرفته است، شامل مناطق جغرافیایی متفاوتی است که عبارتند از: منطقه شمال آفریقا، منطقه جنوب غربی و غرب آسیا، منطقه آسیای مرکزی، منطقه جنوب و جنوب

---

1 - Human development Index

شرقی آسیا و جنوب شرقی اروپا و همچنین کشور سورینام در قاره آمریکا. اگرچه مناطق مزبور از لحاظ جغرافیایی تفاوت‌های عمده‌ای با هم دارند، لیکن تشابه شرایط طبیعی و حاکمیت اقلیم خشک در سه منطقه نخست، وحدت جغرافیایی خاصی را در نیمه غربی قلمرو اسلام را به وجود آورده است (احمدیان، ۱۳۸۳: ۱۵). ۵۷ کشور اسلامی در سازمان کشورهای اسلامی به عنوان کشورهای اسلامی معرفی شده‌اند که در این تحقیق همه این کشورها لحاظ شده است.^۲ (به جز فلسطین که به دلیل نامشخص بودن آمار و ارقام آن در این تحقیق بررسی نشده است).

اهمیت:

- در زمینه مزایای این روش باید به موارد زیر اشاره کرد: (تقوایی، ۱۳۸۲: ۱۰۰ و ۱۰۱)
- ۱- استفاده همزمان از سه عامل کلیدی امید به زندگی، باسوادی و درآمد سرانه در محاسبه شاخص؛
  - ۲- در نظر گرفتن ابعاد اقتصادی (درآمد)، توجه به سلامتی و بهداشت و تغذیه (امید به زندگی) و برخورداری از بینش و آگاهی (باسوادی) ترکیب نسبتاً مناسبی برای تعیین میزان توسعه و محرومیت مناطق و استان‌های مختلف در سطح کشور به دست می‌دهد، درحالی که در برگیرنده ابعاد توسعه پایدار نیز هست؛
  - ۳- در هر کدام از عوامل یاد شده، میزان اختلاف مکان‌های مختلف با حداکثر همان عوامل مورد توجه قرار می‌گیرد؛
  - ۴- نسبت اختلاف هر مکان با توسعه یافته‌ترین مکان. در هر عامل، به میزان اختلاف محروم‌ترین و توسعه یافته‌ترین مکان نیز توجه می‌شود؛
  - ۵- از شاخص مرکزی میانگین نیز استفاده می‌شود؛
  - ۶- با این روش، بیان و تبیین میزان اختلافات مکانی تشابهات، پراکندگی‌ها و تفاوت‌ها در بین کشورهای اسلامی با تهیه نقشه و نمودارهای لازم میسر است.

---

2 - <http://fa.wikipedia.org>

طبقه‌بندی و تحلیل خوشه‌ای جایگاه توسعه و میزان محرومیت کشورهای اسلامی با استفاده از ... ۷۹

روش کار:

مرحله اول: شناخت جایگاه هر کدام از کشورهای اسلامی در هر کدام از شاخص‌ها:

$$1) \quad I_{ji} = \frac{Maxx_{ji} - x_{ji}}{Maxx_{ji} - Minx_{ji}}$$

۲- مرحله دوم: محاسبه میانگین اندازه محرومیت کشورهای مورد مطالعه:

$$2) \quad I_j = \frac{\sum I_{ij}}{n}$$

کشورهای اسلامی: HDI^۳ - مرحله سوم: محاسبه شاخص

$$3) \quad HDI_j = (1 - I_j)$$

مرحله اول: شناخت جایگاه هر یک از کشورهای اسلامی در هر یک از شاخص‌ها:

برای این منظور، ابتدا با استفاده از جدول شماره (۱) سه شاخص امید به زندگی، سواد و درآمد را برای هر کدام از کشورهای اسلامی، به دست می‌آوریم. نکته: عدد هر کدام از شاخص‌ها بین ۱ و ۰ است. هرچه کشورها در هر یک از شاخص‌ها به عدد صفر نزدیکتر باشند، نسبت به آن شاخص توسعه یافته‌تر و هرچه به ۱ نزدیکتر باشند در آن شاخص محروم‌ترند (شایان، ۱۳۷۹، ص ۱۴۷).

جدول شماره (۱): جدول شاخص‌های مختلف کشورهای اسلامی

کشورهای اسلامی	درصد باسوادی	شاخص باسوادی	درآمد سرانه به دلار	شاخص درآمد سرانه	امید به زندگی	شاخص امید به زندگی	شاخص محرومیت (Ij)	شاخص توسعه انسانی (HDI)
افغانستان	36	0.775	۸۰۰	0.995	43.34	0.909	0.893	0.107
آلبانی	86.5	0.158	۴۹۰۰	0.900	77.43	0.025	0.361	0.639
الجزایر	70	0.359	۷۲۰۰	0.846	73.26	0.133	0.446	0.554
آذربایجان	98.8	0.007	۴۸۰۰	0.902	63.85	0.377	0.429	0.571
بحرین	89.1	0.126	۲۳۰۰۰	0.477	74.45	0.102	0.235	0.765
بنگلادش	43.1	0.688	۲۱۰۰	0.965	62.46	0.413	0.689	0.311
بنین	33.6	0.804	۱۱۰۰	0.988	53.04	0.657	0.817	0.183
برونئی	93.9	0.067	۲۳۶۰۰	0.463	75.01	0.088	0.206	0.794
بورکینافاسو	26.6	0.890	۱۳۰۰	0.984	48.85	0.766	0.880	0.120
کامرون	79	0.249	۲۴۰۰	0.958	51.16	0.706	0.638	0.362

ادامه جدول شماره (۱): جدول شاخص‌های مختلف کشورهای اسلامی								
شاخص توسعه انسانی (HDI)	شاخص محرومیت (Ij)	شاخص امید به زندگی	امید به زندگی	شاخص درآمد سرانه	درآمد سرانه به دلار	شاخص باسوادی	درصد باسوادی	کشورهای اسلامی
0.195	0.805	0.800	47.52	0.979	۱۵۰۰	0.634	47.5	چاد
0.353	0.647	0.417	62.33	1.000	۶۰۰	0.524	56.5	کومور
0.221	0.779	0.767	48.82	0.977	۱۶۰۰	0.593	50.9	ساحل عاج
0.239	0.761	0.913	43.17	0.984	۱۳۰۰	0.385	67.9	جیبوتی
0.461	0.539	0.184	71.29	0.923	۳۹۰۰	0.510	57.7	مصر
0.361	0.639	0.620	54.49	0.855	۶۸۰۰	0.443	63.2	گابن
0.226	0.774	0.629	54.14	0.970	۱۹۰۰	0.725	40.1	گامبیا
0.412	0.588	0.506	58.87	0.956	۲۵۰۰	0.301	74.8	غنا
0.169	0.831	0.749	49.5	0.967	۲۰۰۰	0.776	35.9	گینه
0.164	0.836	0.817	46.87	0.995	۸۰۰	0.697	42.4	گینه بیسائو
0.569	0.431	0.221	69.87	0.930	۳۶۰۰	0.141	87.9	اندونزی
0.575	0.425	0.211	70.26	0.820	۸۳۰۰	0.244	79.4	ایران
0.367	0.633	0.243	69.01	0.935	۳۴۰۰	0.721	40.4	عراق
0.666	0.334	0.000	78.4	0.904	۴۷۰۰	0.099	91.3	اردن
0.622	0.378	0.298	66.89	0.822	۸۲۰۰	0.012	98.4	قزاقستان
0.736	0.264	0.031	77.2	0.565	۱۹۲۰۰	0.194	83.5	کویت
0.590	0.410	0.257	68.49	0.965	۲۱۰۰	0.009	98.7	قرقیزستان
0.614	0.386	0.143	72.88	0.869	۶۲۰۰	0.147	87.4	لبنان
0.668	0.332	0.044	76.69	0.748	۱۱۴۰۰	0.205	82.6	لیبی
0.584	0.416	0.153	72.5	0.965	۲۱۰۰	0.131	88.7	مالزی
0.563	0.437	0.363	64.41	0.923	۳۹۰۰	0.027	97.2	مالدیو
0.201	0.799	0.762	49	0.986	۱۲۰۰	0.648	46.4	مالی
0.226	0.774	0.655	53.12	0.963	۲۲۰۰	0.705	41.7	موریتانی
0.436	0.564	0.193	70.94	0.916	۴۲۰۰	0.583	51.7	مراکش
0.129	0.871	1.000	39.82	0.984	۱۳۰۰	0.631	47.8	موزامبیک
0.036	0.964	0.898	43.76	0.993	۹۰۰	1.000	17.6	نیجر
0.274	0.726	0.812	47.08	0.981	۱۴۰۰	0.384	68	نیجریه
0.625	0.375	0.130	73.37	0.706	۱۳۲۰۰	0.289	75.8	عمان
0.344	0.656	0.389	63.39	0.958	۲۴۰۰	0.620	48.7	پاکستان
0.794	0.206	0.117	73.9	0.374	۲۷۴۰۰	0.127	89	قطر
0.662	0.338	0.071	75.67	0.692	۱۳۸۰۰	0.252	78.8	عربستان
0.269	0.731	0.496	59.25	0.972	۱۸۰۰	0.724	40.2	سنگال
0.054	0.946	0.990	40.22	0.995	۸۰۰	0.853	29.6	سیرالئون
0.157	0.843	0.776	48.47	1.000	۶۰۰	0.753	37.8	سومالی
0.354	0.646	0.505	58.92	0.965	۲۱۰۰	0.468	61.1	سودان

طبقه‌بندی و تحلیل خوشه‌ای جایگاه توسعه و میزان محرومیت کشورهای اسلامی با استفاده از ... ۸۱

ادامه جدول شماره (۱): جدول شاخص‌های مختلف کشورهای اسلامی								
کشورهای اسلامی	درصد باسوادی	شاخص باسوادی	درآمد سرانه به دلار	شاخص درآمد سرانه	امید به زندگی	شاخص امید به زندگی	شاخص محرومیت (Ij)	شاخص توسعه انسانی (HDI)
سوریه	76.9	0.275	۳۹۰۰	0.923	70.32	0.209	0.469	0.531
تاجیکستان	99.4	0.000	۱۲۰۰	0.986	64.94	0.349	0.445	0.555
توگو	60.9	0.471	۱۷۰۰	0.974	57.42	0.544	0.663	0.337
ترکیه	86.5	0.158	۸۲۰۰	0.822	72.62	0.150	0.377	0.623
تانزانیا	78.2	0.259	۷۰۰	0.998	45.64	0.849	0.702	0.298
ترکمنستان	98.8	0.007	۸۰۰۰	0.827	61.83	0.429	0.421	0.579
اوگاندا	69.9	0.361	۱۸۰۰	0.972	52.67	0.667	0.667	0.333
امارات	77.9	0.263	۴۳۴۰۰	0.000	75.44	0.077	0.113	0.887
ازبکستان	99.3	0.001	۱۸۰۰	0.972	64.58	0.358	0.444	0.556
یمن	50.2	0.601	۹۰۰	0.993	62.12	0.422	0.672	0.328

منبع: CIA - The World Factbook 2006

شاخص باسوادی^۳

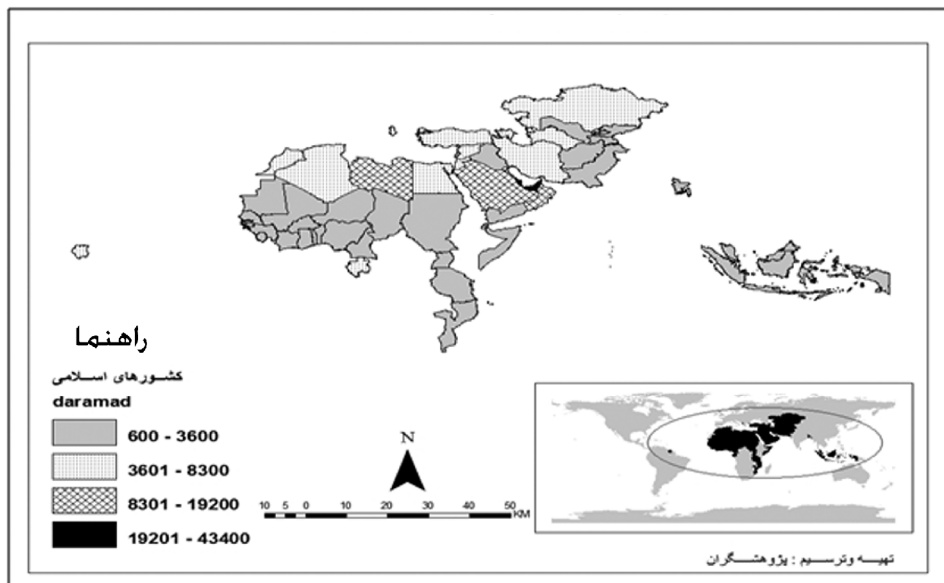
چنانکه در جدول شماره ۱ میزان باسوادی کشورهای اسلامی آمده است، بالاترین میزان سواد متعلق به کشور تاجیکستان به میزان ۹۹/۴ درصد و پایین‌ترین میزان سواد متعلق به کشور نیجر با ۱۷/۶ درصد است. متوسط میزان باسوادی در بین کشورهای اسلامی ۶۶/۹۵ درصد است. با استفاده از میزان باسوادی در جدول ذکر شده، شاخص باسوادی نیز محاسبه شده است. نمودار شماره ۱ نشان‌دهنده آن است که ۲۴ کشور اسلامی از لحاظ سطح سواد پایین‌تر از میانگین سواد کشورهای اسلامی قرار دارند.

امید به زندگی مربوط به کشور موزامبیک با ۳۹/۸۲ سال است. همان‌طور که در نمودار شماره (۳) مشاهده می‌شود، ۲۳ کشور اسلامی امید به زندگی پایین تراز سطح میانگین دارند.

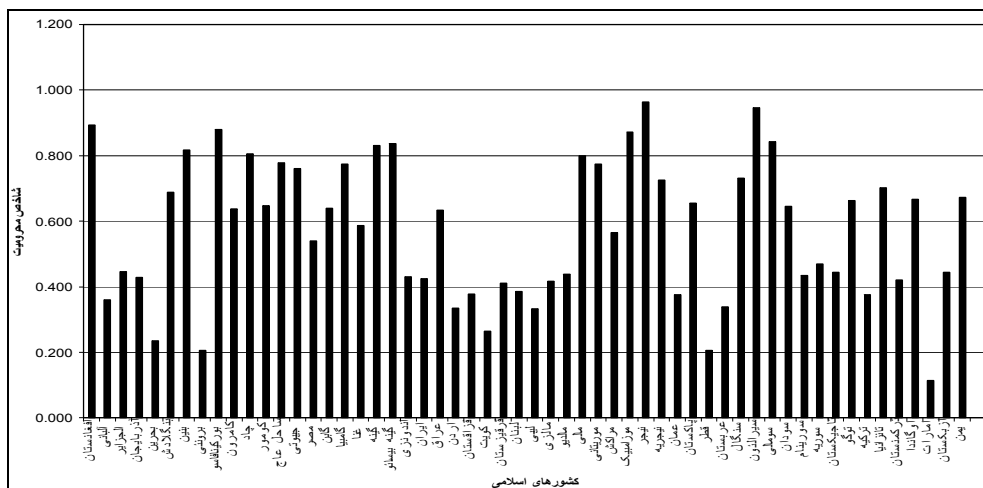

نقشه شماره (۲): طبقه‌بندی شاخص درآمد سرانه کشورهای اسلامی

مرحله دوم: به دست آوردن شاخص محرومیت

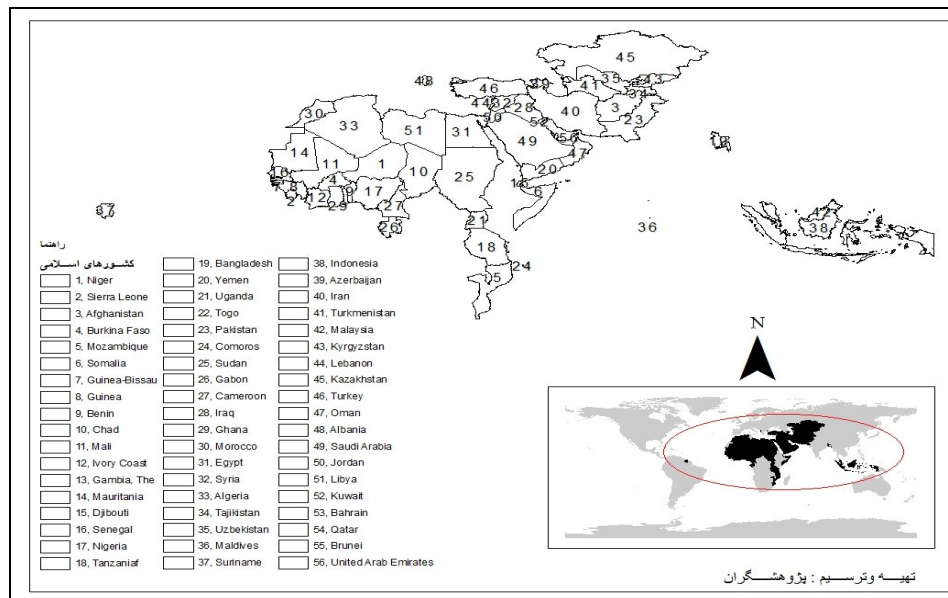
برای به دست آوردن شاخص محرومیت از سه شاخص فوق الذکر از فرمول شماره (۲) استفاده می کنیم: هرچه کشورها در شاخص محرومیت به عدد صفر نزدیکتر باشند، توسعه یافته تر و هرچه به ۱ نزدیکتر باشند، محرومترند. (جدول شماره ۱). با توجه به این شاخص کشور نیجر با شاخص ۰/۹۶۴ محرومترین کشور اسلامی و بعد از آن کشور سیرالئون با شاخص ۰/۹۴۶ است. و کشور امارات متحده عربی با شاخص ۰/۱۱۳، از کمترین محرومیت در بین کشورهای اسلامی برخوردار است.

نمودار شماره (۴): نمودار شاخص محرومیت کشورهای اسلامی

منبع: CIA - The World Factbook 2006، ترسیم پژوهشگران

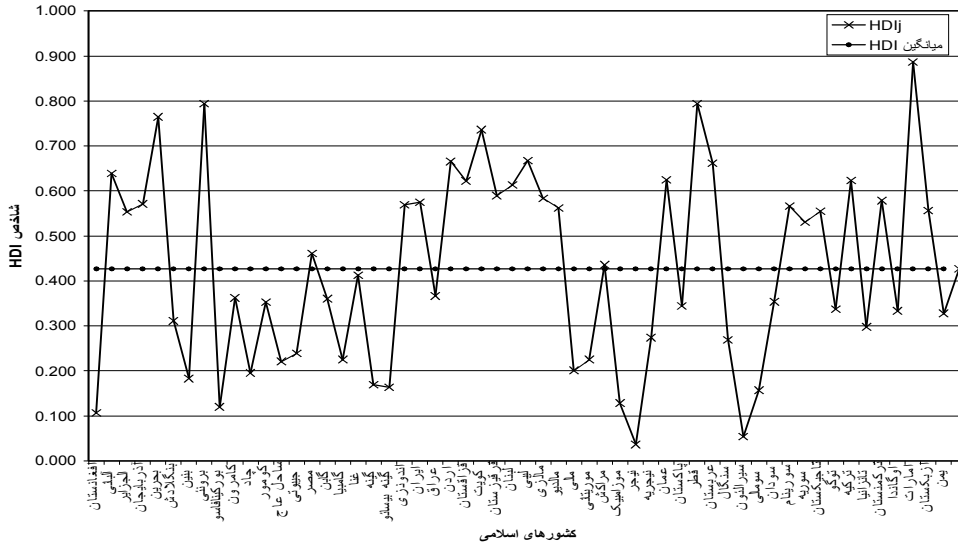
طبقه‌بندی و تحلیل خوشه‌ای جایگاه توسعه و میزان محرومیت کشورهای اسلامی با استفاده از ... ۸۷

نقشه شماره (۴): رتبه‌بندی محرومیت کشورهای اسلامی

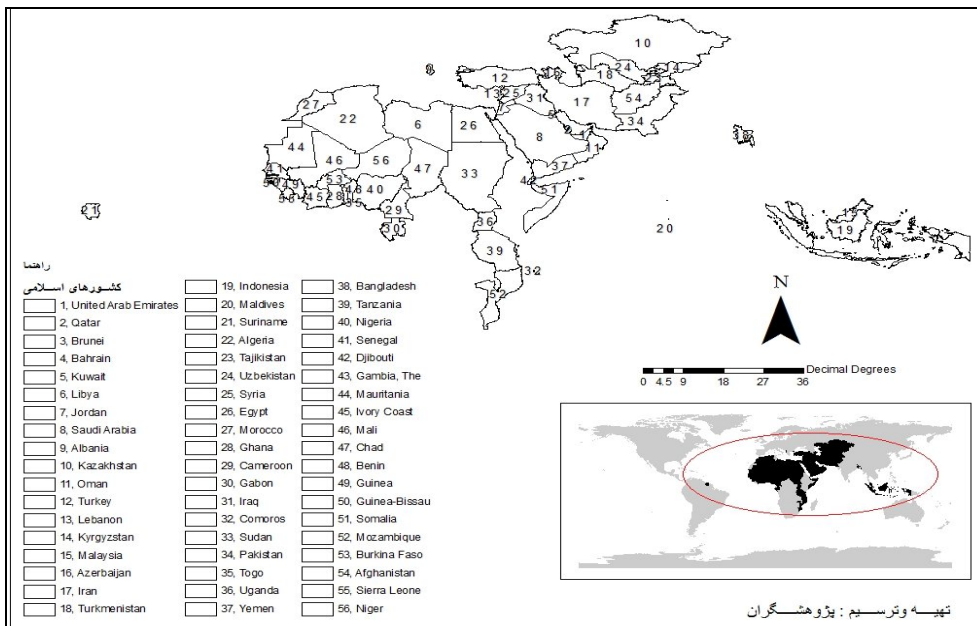
مرحله سوم: به دست آوردن شاخص توسعه انسانی (HDI)

پس از به دست آوردن شاخص محرومیت با استفاده از فرمول شماره (۳)، می‌توان شاخص توسعه انسانی (HDI) را محاسبه کرد. در این شاخص، کشورهایی که به عدد ۱ نزدیک‌ترند، از سطح توسعه انسانی بالاتری برخوردارند. همان‌طوری که در جدول شماره ۱ یک نیز آمده است، درمی‌یابیم که امارات متحده با شاخص ۰/۸۷، از بالاترین توسعه انسانی در بین کشورهای اسلامی برخوردار است و کشور نیجر با شاخص ۰/۰۳۶، کم توسعه یافته‌ترین کشور اسلامی است. متوسط شاخص توسعه انسانی در بین کشورهای اسلامی برابر با ۰/۴۲۷ است که تقریباً ۲۸ کشور اسلامی در سطح پایین‌تر از سطح متوسط توسعه انسانی در بین کشورهای اسلامی هستند. با توجه به نمودار شماره ۵ بعد از کشور امارات متحده عربی، قطر، برونتی، بحرین، کویت و لیبی در رتبه‌های بعدی، به لحاظ شاخص توسعه انسانی قرار گرفته‌اند. و پس از کشور نیجر کشورهای سیرلئون، افغانستان، بورکینافاسو، موزامبیک و سومالی به ترتیب کم توسعه‌ترین کشورهای اسلامی هستند.

نمودار شماره (۵): نمودار شاخص توسعه انسانی HDI کشورهای اسلامی

منبع: CIA - The World Factbook 2006، ترسیم پژوهشگران

نقشه شماره (۵): رتبه HDI کشورهای اسلامی

طبقه‌بندی و تحلیل خوشه‌ای جایگاه توسعه و میزان محرومیت کشورهای اسلامی با استفاده از ... ۸۹

طبقه‌بندی کشورهای اسلامی بر اساس مدل HDI و نتیجه‌گیری:

با توجه به اینکه متوسط کل شاخص توسعه انسانی عدد ۰/۴۲۷ را نشان می‌دهد. بنابراین، شاخص HDI را در چهار طبقه برابر با جدول شماره ۲ نشان داده شده است.

۱- کشور نیجر با شاخص توسعه انسانی ۰/۰۳۶ به عنوان محرومترین کشور اسلامی (در طبقه اول) محسوب می‌شود، و کشور امارات متحده عربی با شاخص HDI، ۰/۸۸۷ در طبقه چهارم بالاترین شاخص HDI را به خود اختصاص داده است.

۲- تعداد ۱۱ کشور اسلامی یا ۱۹/۶۴ درصد از کشورهای اسلامی با دارا بودن شاخص HDI بسیار ضعیف، در گروه اول؛ یعنی بسیار محروم قرار گرفته‌اند.

۳- تعداد ۱۸ کشور؛ یعنی ۳۲/۱۴ درصد از کشورهای اسلامی با دارا بودن شاخص HDI ضعیف در گروه دوم؛ یعنی محروم قرار گرفته‌اند.

۴- تعداد ۱۹ کشور؛ یعنی ۳۳/۹ درصد از کشورهای اسلامی با دارا بودن شاخص HDI قوی در گروه سوم؛ یعنی توسعه یافته قرار گرفته‌اند.

۵- تعداد ۸ کشور؛ یعنی ۱۴/۲۸ درصد از کشورهای اسلامی با دارا بودن شاخص HDI بسیار قوی در گروه چهارم؛ یعنی بسیار توسعه یافته قرار گرفته‌اند.

۶- تعداد ۲۹ کشور از بین کشورهای اسلامی؛ یعنی ۵۱/۷۸ درصد از کشورهای مسلمان در طبقه اول و دوم هستند؛ یعنی یا محرومند یا بسیار محروم.

۷- اختلاف بین محرومترین کشور اسلامی (نیجر با شاخص HDI، ۰/۰۳۶) با توسعه یافته‌ترین کشور اسلامی (امارات متحده عربی با شاخص HDI ۰/۸۸۷)، در حدود ۰/۸۵۱ است و نسبت ۲۴ برابر را نشان می‌دهد.

۸- از مجموع ۵۶ کشور اسلامی، ۲۸ کشور؛ یعنی ۵۰ درصد کشورها در قاره آفریقا واقع شده‌اند.

۹- از مجموع ۲۸ کشور آفریقایی در مجموع کشورهای اسلامی، ۱۰ کشور یا ۳۵/۷۱ درصد کشورهای آفریقایی، در طبقه اول؛ یعنی بسیار محروم قرار گرفته‌اند و ۱۴ کشور آفریقایی؛ یعنی ۵۰ درصد کشورهای آفریقایی، در طبقه دوم (محروم) قرار گرفته‌اند. و ۳

کشور آفریقایی از مجموع این ۲۸ کشور؛ یعنی ۵/۳۵ درصد از کشورهای آفریقایی واقع در کشورهای اسلامی، در طبقه سوم (توسعه یافته) قرار گرفته‌اند و تنها فقط یک کشور از مجموع این ۲۸ کشور؛ یعنی ۱/۷۸ درصد در طبقه چهارم (بسیار توسعه یافته) قرار گرفته است.

۱۰- از مجموع ۸ کشور بسیار توسعه یافته اسلامی، ۶ کشور؛ یعنی ۷۵ درصد، بسیار توسعه یافته، از کشورهای عربی حوزه خلیج فارس است. (طبقه چهارم)

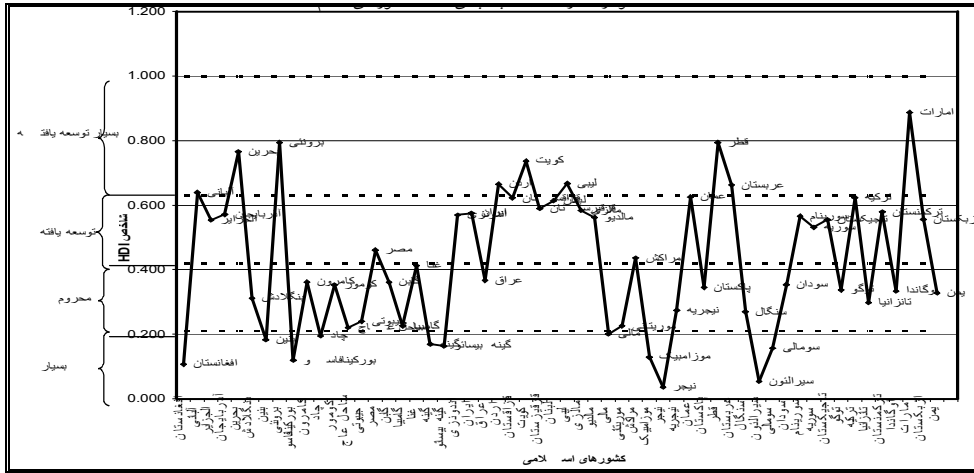
۱۱- بجز اردن، بقیه کشورهای بسیار توسعه یافته، جزو ۱۰ کشوری هستند که از بالاترین درآمد سرانه در بین کشورهای اسلامی برخوردارند.

جدول شماره ۲: جدول طبقه‌بندی شاخص توسعه انسانی کشورهای اسلامی

طبقه	شاخص HDI	درجه توسعه	کشورهای اسلامی
اول	۰/۲۱- (بسیار ضعیف)	بسیار محروم	نیجر، سیرالئون، افغانستان، بورکینافاسو، موزامبیک، سومالی، گینه بیسائو، گینه، بنین، چاد، مالی
دوم	۰/۲۱-۰/۴۲ (ضعیف)	محروم	ساحل عاج، گامبیا، موریتانی، جیبوتی، سنگال، نیجریه، تانزانیا، بنگلادش، یمن، اوگاندا، توگو، پاکستان، کومور، سودان، گابن، کامرون، عراق، غنا،
سوم	۰/۴۲-۰/۶۳ (قوی)	توسعه یافته	مراکش، مصر، سوریه، الجزایر، تاجیکستان، ازبکستان، مالدیو، سورینام، اندونزی، آذربایجان، ایران، ترکمنستان، مالزی، قرقیزستان، لبنان، قزاقستان، ترکیه، عمان، آلبانی
چهارم	۰/۶۳-۱ (بسیار قوی)	بسیار توسعه یافته	عربستان، اردن، لیبی، کویت، بحرین، بروئی، قطر، امارات متحده عربی

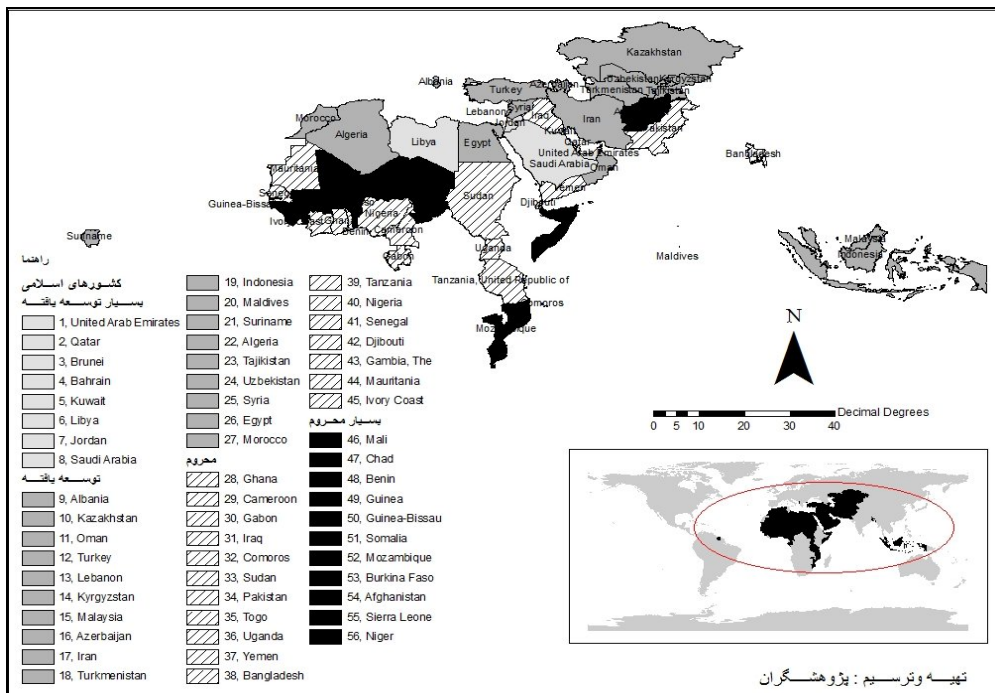

طبقه‌بندی و تحلیل خوشه‌ای جایگاه توسعه و میزان محرومیت کشورهای اسلامی با استفاده از ... ۹۱

نمودار شماره (۶): طبقه‌بندی HDI کشورهای اسلامی

منبع: CIA - The World Factbook 2006، ترسیم پژوهشگران

نقشه شماره (۶): طبقه‌بندی شاخص توسعه انسانی کشورهای اسلامی

جدول شماره (۳): طبقه‌بندی کشورهای اسلامی با استفاده از روش تحلیل خوشه‌ای

ردیف	کشورهای اسلامی	طبقه توسعه یافتگی	ردیف	کشورهای اسلامی	طبقه توسعه یافتگی
۱	افغانستان	1	۲۹	لیبی	2
۲	آلبانی	2	۳۰	مالزی	2
۳	الجزایر	2	۳۱	مالدیو	2
۴	آذربایجان	2	۳۲	مالی	1
۵	بحرین	3	۳۳	موریتانی	1
۶	بنگلادش	4	۳۴	مراکش	4
۷	بنین	1	۳۵	موزامبیک	1
۸	برونئی	3	۳۶	نیجر	1
۹	بورکینافاسو	1	۳۷	نیجریه	4
۱۰	کامرون	4	۳۸	عمان	2
۱۱	چاد	1	۳۹	پاکستان	4
۱۲	کومور	4	۴۰	قطر	3
۱۳	ساحل عاج	1	۴۱	عربستان	2
۱۴	جیبوتی	4	۴۲	سنگال	4
۱۵	مصر	4	۴۳	سیرالئون	1
۱۶	گابن	4	۴۴	سومالی	1
۱۷	گامبیا	1	۴۵	سودان	4
۱۸	غنا	4	۴۶	سورینام	2
۱۹	گینه	1	۴۷	سوریه	2
۲۰	گینه بیسائو	1	۴۸	تاجیکستان	2
۲۱	اندونزی	2	۴۹	توگو	4
۲۲	ایران	2	۵۰	ترکیه	2
۲۳	عراق	4	۵۱	تانزانیا	4
۲۴	اردن	2	۵۲	ترکمنستان	2
۲۵	قزاقستان	2	۵۳	اوگاندا	4
۲۶	کویت	3	۵۴	امارات	3
۲۷	قرقیزستان	2	۵۵	ازبکستان	2
۲۸	لبنان	2	۵۶	یمن	4

منبع: مطالعات پژوهشگران

طبقه‌بندی و تحلیل خوشه‌ای جایگاه توسعه و میزان محرومیت کشورهای اسلامی با استفاده از ... ۹۳

بررسی توسعه یافتگی کشورهای اسلامی و طبقه‌بندی آنها با استفاده از مدل تحلیل خوشه‌ای:

در این تحقیق، برای بالا رفتن دقت نتیجه کار و طبقه‌بندی کشورهای اسلامی از لحاظ توسعه یافتگی، از روش تحلیل خوشه‌ای نیز استفاده شده است. همان‌طور که در جدول شماره (۳) مشاهده می‌شود کشورهای اسلامی در طبقات مختلفی بررسی شده‌اند که طبقه توسعه انسانی این کشورها را مشخص می‌کند. این تحلیل با استفاده از نرم افزار SPSS صورت گرفته است (نمودار تحلیل خوشه‌ای).

مشکلات و موانع توسعه اقتصادی در جهان اسلام:

با توجه به تعدد و تنوع کشورهای اسلامی و شرایط مختلف تاریخی که هر یک از کشورهای اسلامی پشت سر گذاشته‌اند، و نیز با توجه به شرایط گوناگون طبیعی و ساختارهای اقتصادی و اجتماعی و الگوهای توسعه متفاوت، هر کدام مشکلات خاص خود را دارند، لیکن در اینجا به پاره‌ای از مشکلات و موانع توسعه اقتصادی که جنبه کلی‌تر و عمومی‌تری دارند، اشاره می‌شود:

- وابستگی اقتصاد کشورهای اسلامی به بخش کشاورزی و سنتی بودن شیوه‌های تولید، منجر به وابستگی نتیجه محصول به شرایط جوی و شرایط اقلیمی گردیده است. این امر به نوبه خود، میزان محصول و درآمد ملی را غیر قابل پیش‌بینی می‌نماید.

- اختلاف کشورهای اسلامی، یکی از موانع توسعه تجارت و همکاری‌های اقتصادی بین کشورهای مزبور است، تا جایی که برخی محققان غربی در مورد کشورهای اسلامی گفته‌اند: تجارت میان این کشورها اغلب دستخوش سیاست است تا اقتصاد. " زمانی که مناسبات سیاسی تیره می‌شود، تجارت اولین چیزی است که صدمه می‌بیند" (درایسدل- آلاسدایر، ۱۳۶۹: ۳۲۲).

- افزایش شدید جمعیت شهری، هزینه‌های سنگینی را در ارتباط با زیر بنای خدمات شهرها به وجود می‌آورد و از سوی دیگر، با مهاجرت روستاییان به شهرها، از جمعیت تولیدکنندگان کسر و برانبوه مصرف‌کنندگان افزوده می‌شود.

- اتکای بیش از حد کشورهای اسلامی به صادرات یک یا چند محصول معین، موجب ضربه پذیری اقتصاد این کشورها در برابر نوسانات بازار و بحران‌های سیاسی می‌گردد.

- کمبود سرمایه یکی از موانع مهم توسعه اقتصادی در کشورهای اسلامی به شمار می‌رود. معمولاً برای خروج از چنین بن بست، یا از سرمایه‌گذاران خارجی دعوت می‌شود و یا از سازمان‌های بین‌المللی مانند سازمان ملل متحد، یونیسف، صندوق بین‌المللی پول و غیره درخواست کمک می‌گردد. این گونه راه‌ها از سویی به سلطه مالی کشورهای توسعه یافته منجر می‌گردد و سود سرشاری را نصیب شرکت‌های خارجی می‌نماید و از سوی دیگر، نابرابری‌های منطقه‌ای، گسترش شهرها، ویرانی روستاها و تضعیف اقتصاد روستایی را موجب می‌گردد (برشتین و میلزا، ۱۳۷۱: ۳۱۵-۳۳۷).

- سیاست‌های اقتصادی کشورهای اروپایی و تقسیم بین‌المللی کار از سوی آنها، موجب نابسامانی ساختار اقتصادی کشورهای اسلامی گردید و نظام تولید و مصرف و تجارت خارجی در کشورهای اسلامی را به سیاست رشد اقتصادی و منافع کشورهای توسعه یافته وابسته نموده است (احمدیان، ۱۳۸۳: ۱۰۵-۱۰۸).

راهبردهایی برای کشورهای اسلامی:

بخش مهمی از مشکلات اقتصادی کشورهای اسلامی قابل حل است و به میزان عزم و اراده آنان برای تغییر شرایط موجود و ارتقای سطح توسعه در این کشورها بستگی دارد.

اینک به راهبردهایی چند در این زمینه اشاره می‌کنیم:

- همکاری اقتصادی میان کشورهای اسلامی، یکی از ضرورت‌های اجتناب‌ناپذیر به شمار می‌رود.

- تلاش کشورهای اسلامی در جهت تخصصی کردن فعالیت‌های تولیدی، با توجه به تفاوت‌های مربوط به شرایط طبیعی و تولیدی، می‌تواند انگیزه بیشتری برای گسترش روابط تجاری میان کشورهای مزبور ایجاد نماید.

طبقه‌بندی و تحلیل خوشه‌ای جایگاه توسعه و میزان محرومیت کشورهای اسلامی با استفاده از ... ۹۵

- یکدست کردن قوانین و مقررات مربوط به حمل کالا و مبادلات تجاری و ایجاد تسهیلات در امور گمرکی، بیمه، امور بانکی و غیره، از عوامل مهم همکاری‌های اقتصادی بین کشورهای اسلامی به شمار می‌رود.

- با توجه به پایین بودن سطح سواد و تخصص در اکثریت نیروی کار، آموزش نیروی انسانی و ایجاد تخصص‌های لازم از طریق مراکز مشترک بین کشورهای اسلامی، می‌تواند زمینه‌های رشد و توسعه اقتصادی را فراهم نماید.

- هماهنگی بیشتر کشورهای اسلامی در جهت تعیین مواد خام و بخصوص تعیین سهمیه‌بندی تولید و سطح قیمت برای نفت و گاز، می‌تواند نقش مهمی در بهبود وضعیت اقتصادی داشته باشد.

برای رهایی از وابستگی به تولید و عرضه یک یا چند محصول، لازم است کشورهای اسلامی نسبت به تعدد و تنوع منابع تولید در بخش کشاورزی و صنعت اقدام نمایند.

- در زمینه کشاورزی باید از طریق بهبود روش‌های تولید و ارتقای ابزار کار و برطرف نمودن موانع موجود، بازدهی تولید را که هم اکنون در سطح پایینی قرار دارد، افزایش داد.

- در زمینه فعالیت‌های صنعتی، کشورهای اسلامی لازم است ضمن اهمیت دادن به صنایع سنگین، بخش مهمی از توان خود را صرف صنایع تکمیلی در ارتباط با مواد صادراتی نمایند.

- با پیشرفت‌هایی که در عرصه ارتباطات و اطلاع رسانی به وجود آمده است، کشورهای اسلامی باید در جهت گسترش ارتباطات و ایجاد پایگاه اطلاعاتی بخصوص در زمینه فعالیت‌های تجاری و همکاری‌های اقتصادی اقدام نمایند.

- سازمان کنفرانس اسلامی باید نقش فعالتری در ایجاد زمینه‌های لازم و ساختارهای تشکیلاتی و قانونی برای گسترش همکاری‌های اقتصادی- علمی و بهداشتی میان اعضا فراهم نماید (احمدیان، ۱۳۸۳: ۱۱۰-۱۰۸).

منابع و مأخذ:

- ۱- احمدیان، محمد علی. (۱۳۸۲). ویژگی‌های کشورهای اسلامی، انتشارات سخن گستر.
- ۲- آسایش، حسین. (۱۳۷۱). «توسعه انسانی و چشم انداز آن در کشورهای اسلامی»، فصلنامه تحقیقات جغرافیایی، ش ۲۴.
- ۳- آسایش، حسین. (۱۳۷۶). «جغرافیای فقر»، فصلنامه تحقیقات جغرافیایی، شماره ۴۷.
- ۴- برشتین - سرژ و میلزا - پی یر. (۱۳۷۱). تاریخ قرن بیستم، انتشارات آستان قدس رضوی.
- ۵- پاپلی، محمد حسین، رجبی، حسین. (۱۳۸۲). نظریات شهر و پیرامون، انتشارات سمت.
- ۶- تقی زاده، محمد. (۱۳۸۲). «جایگاه توسعه انسانی در برنامه‌های توسعه» اطلاعات اقتصادی - سیاسی، شماره ۱۹۲-۱۹۱.
- ۷- تقوایی، مسعود. «بهره گیری از شاخص مرکب HDI به منظور تعیین میزان محرومیت و طبقه‌بندی مناطق شهری استان‌های کشور». مجله دانشکده ادبیات و علوم انسانی، شماره اول.
- ۸- _____ . «طبقه بندی مناطق روستایی استان‌های کشور بر اساس شاخص توسعه انسانی»، فصلنامه تحقیقات جغرافیایی، شماره ۸۲.
- ۹- درایسدل - آلاسدایر و بلیک - جرالده. (۱۳۶۹). جغرافیای سیاسی خاورمیانه و شمال افریقا، وزارت امور خارجه.
- ۱۰- دفتر نشر فرهنگ اسلامی. (۱۳۷۰). «اقلیت‌های مسلمان در جهان» مجموعه مقالات، ترجمه؛ ایرج کرمانی.
- ۱۱- حسین زاده دلیر، کریم. (۱۳۸۰). برنامه ریزی ناحیه ای، تهران: سمت.
- ۱۲- حقی، محمد علی. (۱۳۷۱). «شاخص‌های کالبدی و طرح ریزی سرزمینی»، کنفرانس بین‌المللی طرح ریزی کالبدی، مرکز مطالعات و تحقیقات شهرسازی و معماری ایران.
- ۱۳- زیاری، کرامت‌الله. (۱۳۷۸). اصول و روش‌های برنامه‌ریزی منطقه‌ای، انتشارات دانشگاه یزد.
- ۱۴- رضوانی، محمد رضا. (۱۳۸۳). «سنجش و تحلیل سطوح توسعه یافتگی نواحی روستایی شهرستان سنجند با استفاده از GIS»، مجله جغرافیا و توسعه ناحیه ای، شماره ۳.
- ۱۵- روشن، احمد رضا. (۱۳۸۱). «نگاهی به گزارش توسعه انسانی در سال ۲۰۰۳»، اطلاعات سیاسی - اقتصادی شماره ۲۰۲-۲۰۱.
- ۱۶- شایان، حمید. (۱۳۷۹). «مقدمه ای بر توسعه انسانی و عوامل موثر در آن در کشورهای اسلامی» مجموعه مقالات رویکرد فرهنگی به جغرافیا، مشهد: دانشگاه فردوسی.
- ۱۷- کلانتری، خلیل. (۱۳۸۰). «تقدی بر متدولوژی سنجش سطح توسعه انسانی» مجله تحقیقات جغرافیایی، شماره مقاله ۵۱۶، تابستان ۱۳۸۰.
- ۱۸- صالح نسب، غلامحسین. (۱۳۷۴). «گزارش توسعه انسانی برنامه عمران ملل متحد» مجله جهاد، شماره ۱۸۱-۱۸۰.
- 19- [Http:// CIA - The World Factbook 2006](http://CIA - The World Factbook 2006)
- 20- [Http://www.Muslim – Canada.org](http://www.Muslim – Canada.org)
- 21- Human development report 2005
- 22- <http://world bank.org>
- 23- [Http://en.wikipedia.org](http://en.wikipedia.org)
- 24- [Http.www. statistical center for Islamic countries](http.www. statistical center for Islamic countries)
- 25- Human development Report(UNDP),2006
- 26- World development report , the world bank group
- 27- www.oic-oci.org